

HARIS DERVIŠEVIĆ*
(Sarajevo)

PRILOG LIKOVNOJ ANALIZI ARAPSKIH
RUKOPISA IZ RUKOPISNOG FONDA GAZI
HUSREV-BEGOVE BIBLIOTEKE: RUKOPISI
PREPISIVAČA MUSHAFa

Abstrakt

Prepisivanje Kur'ana, Mushafa, u Bosni i Hercegovini ima stoljetnu tradiciju. Ovom iznimnom projektu pristupali su prepisivači različitog kova, pisari i kaligrafi. Mushafi kaligrafa imaju izdašnu iluminaciju i svojom kaligrafijom ostavljaju bez daha, čime su zasjenili prijepise "običnih pisara". Sa željom da se ukaže na bogatu i slojevitou tradiciju prepisivanja Mushafa tokom osmanskog perioda, ovaj rad ima za cilj predstaviti dvanaest prijepisa Kur'ana iz zbirke Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu. Svi odabrani rukopisi datirani su u 17. i 18. stoljeće, a prepisani su od strane bošnjačkih prepisivača. Nakon formalne i stilske analize teksta Mushafa (ispisa), a potpomognute paleografijom i kodikologijom, jasno je uočljiva razlika u vrsnoći ispisa – kod pojedinih prepisivača se primijeti tromost i nevještost, drugi posjeduju kvalitete zbog kojih se prepoznaju kao naivni kaligrafi, dok veoma malu skupinu čine oni koji podražavaju kaligrafske norme.

Ključne riječi: Mushaf, Kur'an, prepisivači, pisari, kaligrafija, islamska kultura

UVOD

Katib je riječ arapskog porijekla, što u prijevodu znači pisar, a u osmanskoj administraciji označava osobu koja je "skoro nepogrešivo"

---

* Doc. dr. Haris Dervišević, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet,
email: haris.dervisevic@ff.unsa.ba

sastavljala službene dokumente i dopise.¹ U praksi je katib bila profesija koja je značila više od običnog pisara. Njegova služba zahtijevala je enciklopedijsko znanje, što je uključivalo poznavanje religije, prava, filozofije, historije, geografije, književnosti, astronomije, matematike itd. Primjer obrazovanog katiba vidljiv je u osobi sultanskoga pisara Ta‘līqī-zāde Mehmeda al-Fenārīja (u. 1599),² cijenjenog po zagonetkama, određivanju vremena molitve, poznavanju logike, pisanju poezije i proze. Uz sve ostalo bio je kaligraf, poput svoga oca po kojem je dobio nadimak Ta‘līqī-zāde (sin poznavao *ta‘līq* pisma).

Katiba je također bilo u Bosanskom ejaletu, a sam termin se toliko udomaćio da je vremenom iskrivljen u riječ “ćato”. Obavljali su razne poslove, kako u službi na dvoru bosanskoga beglerbega³ tako i prepiske za običan svijet.⁴ Katibi pri državnoj službi bili su obrazovaniji, mnogi su bili vrsni kaligrafi, dok su pisari iz naroda posjedovali elementarno obrazovanje i poznavali osnove kaligrafije.

Govoriti o pisarima osmanskog perioda u Bosni i Hercegovini može se iz mnoštva perspektiva, kao što je njihova uloga u historiji kulture, njihovo mjesto u obrazovnom sistemu ili administraciji itd. U čitavom sklopu potencijalnih istraživačkih tema čini se da je zanemaren jedan naročit aspekt njihove ostavštine, a to je samo pismo. Na prvi pogled može izgledati trivijalno, ali u biti iz pisma, tj. rukopisa, razaznaju se suptilne nijanse pisarskog poziva. Iz tog razloga će se u narednim redovima analizirati prijepisi Mushafa iz 17. i 18. stoljeća kako bi se prije svega ukazalo da prepisivanje Kur’ana nije bilo rezervisano isključivo za kaligrafe, već da su se ovog zahtjevnog posla prihvatili i pisari, dok se s druge strane želi ukazati na likovne potencijale rukopisa običnih pisara.

Ne nijekajući prepisivanje drugih djela, ništa se ne može porediti s prepisivanjem Kur’ana. Osim toga što je to značilo Bogu ugodno djelo, u njemu su prepisivači pokazivali sve svoje umijeće. Zbog toga

¹ Riazu Islam, “Katib”, *Brill Encyclopaedia of Islam*, sv. 4 (Iran-Kha), uredili E. Van Donzel, B. Lewis, Ch. Pellat, Leiden: Brill, 1997, 754.

² Christine Woodhead, “From Scribe to Litterateur: The Career of a Sixteenth-Century Ottoman Katib”, *Bulletin*, sv. 9, br. 1, British Society for Middle Eastern Studies, 1982, 59-60.

³ Hazim Šabanović, “Bosanski divan”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XVIII-XIX/1968-69, Sarajevo, Orijentalni institut, 1973, 34-35.

⁴ To je činio sarajevski ljetopisac i katib Mula Mustafa Bašeskija. Vidjeti: Mustafa Mula Bašeskija, *Ljetopis : (1746 – 1804)*, preveo Mehmed Mujezinović, Sarajevo, Veselin Masleša, 1987. [1968.] (2. izd.).

su za ovaj rad odabrani rukopisi Mushafa kao komparativni materijal. Vremenska odrednica također nije nasumična, jer 17. i 18. stoljeće jeste razdoblje kada se islamska kultura u Bosni i Hercegovini već bila duboko ukorijenila, a islam kao religija široko prihvatio.

Na tragu ove kratke prolegomene i kao prilog uozbiljavanju ovog problema, za ovo istraživanje odabrano je dvanaest Mushafa iz 17. i 18. stoljeća, prepisanih rukom bošnjačkih pisara, iz fonda Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu. U narednim redovima najviše će se usredotočiti na likovnu analizu ispisa početnih i posljednjih stranica Mushafa, a sami rukopisi neće biti predstavljeni hronološki, nego na osnovu vrsnoće ispisa, od lošijeg ka boljem.

MUSHAF AHMEDA HADŽINESIMOVIĆA

Prepisivanje Mushafa moglo se odužiti i nekoliko desetljeća, što je zabilježeno u slučaju Ahmeda Hadžinesimovića iz Prusca, koji je svoj prijepis Mushafa započeo 1725. godine, a završio tek 1753. godine.⁵ Rukopis Kur'ana Ahmeda Hadžinesimovića ne nalazi se u dobrom stanju, a mnogi listovi nisu u sastavu kodeksa nego su, nažalost, izgubljeni. Među nedostajućim listovima jesu oni sa serlevhom, koja bi možda više rekla o prepisivaču. Mushaf počinje od kraja 183. ajeta sure al-Baqara⁶ i upravo je na ovim prvim listovima očigledno da je riječ o prepisivaču koji prepisuje za ličnu upotrebu. Slova na prvoj stranici očuvanog dijela Mushafa lako mijenjaju formu, u nekim redovima slova su veća, u drugim dosta manja. Naredni primjer nedosljednosti pisara je mjesto na kojem Hadžinesimović kod teksta وَلَا يُرِيدُ بِكُمْ الْعُسْرَ slovo “ر” posljednje riječi piše grafički neispravno.⁷ To nije jedini primjer, ali je dovoljan da se zaključi da je rukopis bio namijenjen isključivo za samog pisara. U ostatku Mushafa primjetna je jedna osobenost u rukopisu, a to je da je Ahmed Hadžinesimović kod pisanja slova “ك” stalno naglašavao njegovu gornju crtu;⁸ ovim je unekoliko tekst rukopisa dobio na dinamičnosti.

⁵ GHB, R-23, *Katalog Gazi Husrev-begove biblioteke*, sv. I, obradio Kasim Dobrača, London: Al-Furqan – Fondacija za islamsko naslijeđe; Sarajevo: Rijaset islamske zajednice u BiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, 2000, [1963.] (2. izd.), 23-24. (GHB je abrevacija za Gazi Husrev-begova biblioteka).

⁶ GHB, R-23, fol. 1a.

⁷ Ibid.

⁸ GHB, R-23, fol. 4b, fol. 5a.

Kako prepisivač nije imao istančan osjećaj za kaligrafsko dotjerivanje, on ne koristi potencijale koje mu nudi pero, te tako ne naglašava dijelove slova tankim i debljim linijama. Što se više kreće prema kraju Mushafa harfovi bivaju manji, a prored između redova sve veći. Ipak, da bi usporedba s ostalim rukopisima Kur'ana iz Gazi Husrev-begove biblioteke bila dosljednija, umjesto serlevhe analizirat će se posljednje dvije stranice Mushafa, na kojima se nalaze ajeti sure al-Falaq, al-Nās i kratka bilješka prepisivača (Sl. 1).⁹ Na ovim stranicama njegov ispis je krut, slova zdepasta, bez stalnoga omjera. Riječi se nadovezuju jedna na drugu gotovo bez ikakvog razmaka. Kalem je širok, a prepisivač ne pokušava razigrati debljinu linija slova kako bi pridonio likovnosti rukopisa. Jedna od Ahmedovih razlikovnih crta je neprodužavanje posljednje crte slova “س” iz bismille (Sl. 1),¹⁰ tako karakteristične za osmanske Mushafe. Ukoliko se želi izdvojiti primjer rukopisa Mushafa jednoga običnog prepisivača s nedostatkom kaligrafskih uzora, onda je to prijepis Ahmeda Hadžinesimovića.

(Sl. 1) Ahmed sin Hasana Hadžinesimović, *Mushaf (hatime sahifa)*, 1725–1753. GHB, R-23

⁹ GHB, R-23, fol. 259a.

¹⁰ Ibid.

MUSHAF DERVIŠ MUSTAFE SINA SEFERA

Polovinom 17. stoljeća, tačnije 1655. godine, nastaje prijepis Mushafa iza koga stoji prepisivač Derviš Mustafa sin Sefera.¹¹ Rukopis je gotovo u cijelosti sačuvan, s napomenom da list sa surom al-Fātiḥa nije rađen njegovom rukom. Može se reći da je njegov prijepis Kur'ana nešto napredniji u odnosu na Ahmeda Hadžinesimovića, premda je i njegov ispis isključivo prepisivački. Linija slova Mustafe sina Sefera je čvrsta i sigurna, na što je utjecao širi kalem. Nužno je ukazati na jednu značajku u rukopisu spomenutog prepisivača, a to je da je na nekoliko mjesta slovo “ك” pisao po uzoru na *nesh magrebi* pismo,¹² odnosno ne onako kako je uobičajeno u osmanskoj kaligrafiji. Da je riječ o vičnijem prepisivaču u odnosu na prethodnog Hadžinesimovića, ukazuje činjenica da je kroz čitav Mushaf razmak između redova stalna konstanta, što svakako govori da je Mustafa koristio *mistār*, šablon za širinu redova. Nakon detaljnije likovne i paleografske analize, postaje razvidno nastojanje Mustafe da pojedina slova obogati likovnošću. Iz tog razloga na serlevhi s ajetima sure al-Baqara slovo “ن” piše u nekoliko varijanti. Dakako da je u kaligrafiji dobrodošla inovacija, ali unutar zadanih pravila koje ovaj pisar, nažalost, ne poštuje. Kolofon Mushafa možda ponajbolje oslikava njegove mogućnosti (Sl. 2), jer se doima da ga je prepisivanje Kur'ana iscrpilo. Ipak, sagleda li se kompletan rukopis, mora se kazati da je Mustafa pisar sigurne ruke, što nagovještava o mogućem postojanju još rukopisa koji bi mu se mogli atribuirati.

---

¹¹ GHB, R-7452, *Katalog GHB*, sv. XI, obradio Zejnil Fajić, London: Al-Furqan – Fondacija za islamsko naslijeđe; Sarajevo: Rijaset islamske zajednice u BiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, 2003, 22.

¹² GHB, R-7452, fol. 11b, 29b.

(Sl. 2) Derviš Mustafa sin Sefera, *Mushaf (hatime sahifa)*, 1655.
GHB, R-7452

MUSHAF MUSTAFE SINA ISMAILA

Bismillom ili invokacijom Svevišnjeg započinje svaka kur'anska sura, a svaki Mushaf serlevhom. Vrstan prepisivač prepoznaje se upravo analiziranjem ispisa na prve dvije stranice Mushafa, jer prema nepisanom pravilu diptih je trebao biti najreprezentativniji dio rukopisa. Ako ove stranice pokazuju mogućnosti prepisivača, onda serlevha Mushafe iz 1653. godine ne ide u prilog Mustafi sinu Ismaila (Sl. 3).¹³ Vidljivo je da poznaje arapsko pismo, ali je također uočljivo da ne ispisuje riječi kao što to čine kaligrafi. Nažalost, od diptiha serlevhe sačuvan je jedino tekst sure al-Fātiha,¹⁴ koji je, uključujući bismillu, podijeljen u šest redova. Riječi bismille izgledaju nezgrapno, premda Mustafa nastoji da ponavljanjem određenih elemenata dobije na koherentnosti kompozicije. Za primjer, slovo “ن” u riječi “الرَّحْمٰنِ”, slijedi izduženu formu slova “س”

¹³ GHB, R-9947, *Katalog GHB*, sv. XV, obradio Osman Lavić, London: Al-Furqan – Fondacija za islamsko naslijeđe; Sarajevo: Rijaset islamske zajednice u BiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, 2006, 17-18.

¹⁴ GHB, R-9947, fol. 1b.

iz izraza “بِسْمِ”، ali narušavajući kompoziciju, jer umjesto sklada nastaje oblik kojem nedostaje cjelovitosti i sistematičnosti. Još jedan nedosljedan element je slovo “ن” iz riječi “الرَّحْمَنُ” u bismilli, koje pokušava podražavati slovo “ر” iz iste riječi, što kaligrafska pravila ne dopuštaju. Još jedna zamjerka je neuravnoteženost oruba na serlevhi. Kod njega je također primjetno pisanje slova “ك” na tragu *nesh magrebi* pisma,¹⁵ približno na isti način kao što je to činio prepisivač prije njega, Mustafa sin Sefera. Moglo bi se zaključiti da je ovakav način pisanja slova “ك” bio uobičajen za vrijeme kada nastaju spomenuti Mushafi. Bez sumnje je Mustafa sin Ismaila iskusan prepisivač, koji je vjerovatno imao priliku vidjeti neka od kaligrafskih prijepisa Mushafa i koje na nekim mjestima oponaša, kao što to čini sa slovom “ن” riječi “الرَّحْمَنُ”, obuhvaćajući ovim slovom narednu riječ.¹⁶ Iako je njegov ispis siguran, nedostaje mu gracioznost pokreta. Vrlo je vjerovatno da je Mustafina intencija bila prepisati Mushaf za sebe.

(Sl. 3) Mustafa sin Ismaila, *Mushaf (serlevha)*, 1653.
GHB, R-9947

¹⁵ GHB, R-9947, fol. 11b.

¹⁶ GHB, R-9947, fol. 1b, fol. 7b.

MUSHAF FAZLULLAHA SINA MUHAMEDA

Za prepisivača Fazlullaha sina Muhameda nije poznato da li je prepisao još neki rukopis osim Mushafa iz 1756. godine.¹⁷ Već na samom početku se uočava da prijepis posjeduje jednu očiglednu oprečnost. Cijeli Kur'an prepisan je krupnim, ali slabim *neshom*, a hatime sahifu završava jednostavnim, ali skladnim i lijepim *dīwānī* pismom (Sl. 4). Za razliku od *nesha*, vrsnoća ispisa *dīwānīja* u kolofonu može se prepoznati kao naivan kaligrafski iskaz.¹⁸ Nameće se pitanje, bez uvjerljiva suvisla odgovora, kako je Fazlullah lijepo pisao *dīwānī*, a nije bio vičan *nesh* pismu, s obzirom na to da je svaki početak bavljenja kaligrafijom započinjao *neshom*. Serlevha nije sačuvana, ali iz ostatka rukopisa se zaključuje da Fazlullah nije bio prislan kaligrafskim pravilima. Greške u pisanju su očigledne. Kao primjer, kada ne poštuje pravilo "nevidljive crte", tj. pojedina slova piše iznad, dok ona koja ne bi trebao, piše ispod crte.¹⁹ Prema dostupnim primjerima rukopisa Kur'ana može se slobodno kazati da je skoro obligatno pravilo pisanje tački između ajeta, kojima bi se ukazalo na kraj jedne, a početak druge cjeline. U ovom rukopisu Kur'ana to nije slučaj. Razlog za ovo nije moguće ni naslutiti. Simptomatičan ili, bolje kazati, zanimljiv je još jedan podatak. Počevši od druge četvrtine rukopisa, tačnije od kraja 54. ajeta sure al-Mā'ida,²⁰ sreće se ispis pisan rukom drugog prepisivača, koji je nešto smireniji, kompaktniji, što ukazuje na misao da je to djelo vještijeg pisara. Nakon detaljnije analize zaključuje se da je vjerovatno potonji vlasnik ustvari objedinio dva Mushafa, jer se primijeti da su listovi "nalijepljeni" iz nekog drugog rukopisa Kur'ana. Listove umetnutog, dodanog rukopisa, kako je rečeno, prepisao je vičniji prepisivač. Njegov rukopis je izvježbaniji, nazive sura piše crvenom, a tačke na kraju ajeta piše povremeno. Kada se uspoređi zaista izvježbani potpis prepisivača Fazlullaha s dva različita rukopisa u ovom korpusu, može se zaključiti, s velikom vjerovatnoćom, da je Fazlullah autor boljeg prijepisa. U prilog tvrdnji da je Fazlullah sin Muhameda spomenuti vičniji prepisivač ide činjenica identičnosti vrsnoće tuša ispisanog teksta Kur'ana i tuša potpisa prepisivača. Čini se da je Fazlullah želio sačuvati stariji rukopis Mushafa kojeg je upotpunio svojim prijepisom.

¹⁷ GHB, R-7514, *Katalog GHB*, sv. XV, 27.

¹⁸ GHB, R-7514, fol. 310b.

¹⁹ GHB, R-7514, fol. 2a.

²⁰ GHB, R-7514, fol. 67a.

(Sl. 4) Fazlullah sin Muhameda, *Mushaf (kolofon, dio)*, 1756.
GHB, R-7514

MUSHAF AMINE KĆERI MUSTAFE ČELEBIJE

Da muškarci nisu bili privilegirani prepisivači svjedok je Amina kći Mustafe Čelebije iz sarajevske mahale Žabljak, te njezin rukopis Mushafa iz 1764. godine.²¹ Njoj prije svega treba odati priznanje za hrabrost upuštanja u posao prepisivanja rukopisa, kojeg su se libili i iskusniji prepisivači. Amina je pisar ili, kako to na arapskom zvuči, katiba, koja je očito poznavala bolje prijepise Kur'ana, jer njezin rukopis formalno zadovoljava glavne karakteristike osmanskog Mushafa, posjeduje ser-

²¹ GHB, R-6938, *Katalog GHB*, sv. XI, 30-31; Muhamed Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, sv. II, Sarajevo, Svjetlost, 1988, 193. Skrenuće se pažnja da je ime prepisivačice u rukopisu napisano arapskim pismom bez vokala, tako da se istovremeno može čitati kao Amina i Emina. Iz nužnosti da se ime prevede, odlučili smo se za prijevod Amina. Vidi: N(ijaz) Š(ukrić), "Učena Sarajka iz XVIII stoljeća", *Obrazovanje žena u islamu*, Preporod X (1979), br. 23-24, 8-9; Ajša Zahirović, *Od stiha do pjesme* : (poezija žena Bosne i Hercegovine), Tuzla, Univerzal, 1985, 14-15.

levhu, hatime sahifu, tekst se nalazi unutar okvira i ne izlazi izvan njega. Bismilla, ali i drugi dijelovi Svetog teksta ispisani su nesigurnom rukom (Sl. 5), slova su lišena vitkosti i proporcionalnosti, što ipak sprječava da ju se nazove kaligrafkinjom. Ipak, Amina slijedi osnovna pravila za prepisivanje Mushafa, kao što su stavljanje oznaka iznad ajeta, odnosno kratica za dozvoljeno ili nedozvoljeno stajanje prilikom čitanja. Za razliku od prethodnog prepisivača Mushafa, ona obavezno označava crvenim tačkama krajeve ajeta, a cjelokupan tekst Kur'ana obrubljen je crvenom linijom. Obratila je, također, pozornost na akcentiranje naslova sura, tako što ih piše crvenim.²² Zasigurno bi njezin prijepis dobio na većoj vrijednosti da je uspjela naglasiti pojedine dijelove slova tanjim i debljim linijama. Ravnomjeran raspored redova upućuje na činjenicu da je gotovo sigurno imala podložak na kojem je prepisivala. Jedna dopadljiva crta Mushafa Amine je da ona kod prepisivanja strogo prati vertikalnu desnu marginu, odnosno na početku reda. Oprečno ovome, doima se da ona skoro bojažljivo pristupa kraju reda, ne želeći da izađe izvan okvira, što joj nekada nije pošlo za rukom.²³ Njezino neiskustvo možda je najočitije kada riječ u suri Āli 'Imrān, koju je greškom ispisala, neuredno precrtava.²⁴ Premda nije poznato da je pored ovog prepisala neke druge rukopise, zbog zahtjeva "projekta" kojem je uspješno odgovorila, moglo bi se očekivati postojanje još rukopisa iz pera ove prepisivačice.

(Sl. 5) Amina kći Mustafe Čelebije, *Mushaf (serlevha, dio)*, 1764. GHB, R-6938

²² GHB, R-6938, fol. 33b, fol. 50b, fol. 70a.

²³ GHB, R-6938, fol. 39b, fol. 66a, fol. 72a, fol. 94b.

²⁴ GHB, R-6938, fol. 38a.

MUSHAF HADŽI REDŽEB-DEDE BOSANCA

Najstariji rukopis iz ove skupine je prijepis Mushafa iz 1615. godine, prepisan rukom hadži Redžeb-dede Bosanca (Sl. 6).²⁵ Slično Mushafu Ahmeda Hadžinesimovića, ni ovaj rukopis Kur'ana nije cjelovit, početni listovi su zagubljeni, te će analiza najvećim dijelom i ovog Mushafa biti usmjerena na listove posljednjih sura. Nesh ispis hadži Redžeb-dede je siguran i jasan, a slova čitka. Premda se ne može reći da je kaligraf, on nastoji zadržati ujednačen oblik slova. Spomenuta dosljednost očigledna je na ispisu bismille (Sl. 6), gdje slijedi kaligrafsku matricu,²⁶ pa i u skućenoj površini ispred ajeta sure al-Nās.²⁷ Distinkcija u vrsnoći ispisa vidljiva je i među samim prepisivačima, te tako za primjer usporedbom ispisa riječi “النَّاس” u suri al-Nās, u rukopisu Kur'ana hadži Redžeba (Sl. 6) i rukopisu Ahmeda Hadžinesimovića (Sl. 1) primijeti se veća vještina i sigurnost hadži Redžeba. Vidljive su, također, dvije konstante u cijelom rukopisu. Prva, da Redžeb-dede piše u kurzivu, odnosno slova naginje nalijevo, a druga, da vokale iznad slova piše skoro matematički precizno u jednoj liniji. Dakako da posljednja opaska nije neobična za veliki broj prepisivača, ali upravo na ovom primjeru vidimo da je hadži Redžeb prepisivač pisar i da se nije znao osloboditi općenitih, to jest osnovnih pravila za pisanje arapskog pisma, te da nije zakoračio u svijet kaligrafije. Mora se priznati da vokali koji se redaju iznad slova suptilno dočaravaju kretanje s desna nalijevo. Prepisivač nije ukrašavao zaglavlja, unvane, nego je naslove sura pisao crvenim,²⁸ kako bi se mogao razlikovati kraj jedne, a početak druge sure. Redžeb je kolofon svog Mushafa ispisao crvenim,²⁹ a istom bojom je označavao tačke na krajevima ajeta. Kako rukopis oskudijeva iluminacijom, odsustvo ukrasnih rozeta koje u bogatijim rukopisima nagovještavaju početak novog hizba ili džuzua prepisivač je nadomjestio crnom kružnicom s crtom na sredini – izvedeni oblik nalikuje grčkom slovu fi (φ).

²⁵ GHB, R-9882, *Katalog GHB*, sv. XV, 10.

²⁶ GHB, R-9882, fol. 1b.

²⁷ GHB, R-9882, fol. 192b.

²⁸ GHB, R-9882, fol. 1b, fol. 3b, fol. 4b, fol. 5a.

²⁹ GHB, R-9882, fol. 193a, fol. 193b.

(Sl. 6) Hadži Redžeb-dede Bosanac, *Mushaf (hatime sahifa)*, 1615.
GHB, R-9882

MUSHAF MURADA SINA JAKUBA

Vrsnoća ispisa hadži Redžeba posve je usporediva s Mushafom Murada sina Jakuba, završenoga 1717. godine (Sl. 7).³⁰ Premda je ostatak rukopisa cjelovit, sura al-Fātiha prepisana je rukom drugog prepisivača, što se zaključuje nakon usporedbe s ostatkom rukopisa. Ispis Mushafa Murada dosta podsjeća na Mushaf Redžeb-dede Bosanca (Sl. 6), ponajviše oblikom slova, njihovom veličinom, stalnom debljinom linija. Blaga prednost bi se mogla dati Muradu zbog njegove umjerene slobode, naspram uzdržanoga ispisa hadži Redžeba. Jedan takav Muradov stidljiv pokušaj vidi se u ispisu bismille prije početka sure al-Baqara, gdje on slovo “ح” iz riječi “الرَّحْمَنُ” svjesno izdužava i izobličava, istovremeno prekrivajući prethodna slova “ا” i “ل”. Murad je u svom prijepisu unio još jednu latentnu dozu sopstvenog izraza. On slovu “ب” na početku

³⁰ GHB, R-8817, *Katalog GHB*, sv. XV, 22.

svake bismille Kur'ana dodaje malu elipsu.³¹ Ustvari, elipsoidni oblik je tzv. sukun ili dijakritička oznaka za slova bez vokala; sukun na početku bismille odnosi se na slovo "س". Prepisivač je ovome bio dosljedan ne samo kada je pisao bismillu na početku ajeta nego i kod pisanja bismille unutar samog teksta Kur'ana, tačnije kod pisanja 30. ajeta sure al-Naml. Možda je najveća vrijednost ispisa ovog prepisivača neprestan omjer slova, koji se ne mijenja tokom cijeloga teksta. Iskusnijem promatraču neće promaći zaključak da je Murad nakon iscrpnog posla prepisivanja Božije riječi odahnuo, što je primjetno u njegovom nešto opuštenijem i slobodnijem potpisu u kolofonu.³² Prema svemu sudeći, posljednje ispisane riječi, to jest potpis, nekada su bile crvene, ali su vremenom oksidirale i izgubile prvobitni kolorit.

(Sl. 7) Murad sin Jakuba, *Mushaf (serlevha)*, 1717.
GHB, R-8817

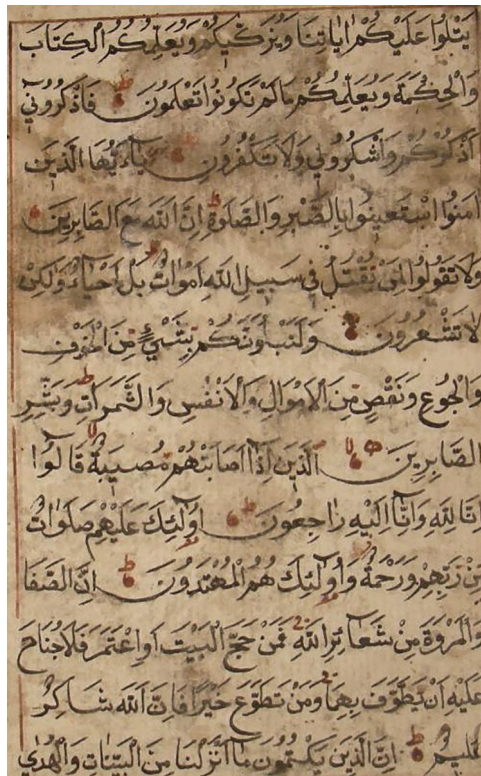
³¹ GHB, R-8817, fol. 1b; fol. 2a; 24b; 37a.

³² GHB, R-8817, 302b.

MUSHAF MULLA MUHAMEDA SINA HALILA

Godine 1766. Mulla Muhamed sin Halila završava prepisivanje Mushafa koji, premda nije sačuvan u cijelosti, odražava sve karakteristike Mushafa pisara (Sl. 8).³³ Dvije su glavne crte njegova duktusa: plitkost slova i čvrstina poteza. Posebna odlika Mulla Muhameda je pisanje slova “ن” na krajevima ajeta.³⁴ Navedeno slovo on produžava do te mjere da ulazi u naredni ajet, ali ne obuhvatajući njime narednu riječ, nego posudicu slova “ن” ispunjava tačkom za označavanje kraja ajeta. Kao što je naprijed kazano, Mushaf nije kompletan i sačuvan je tek od kraja 151. ajeta druge kur’anske sure, ali da se zaključiti da je Muhamed dobar pisar i ni u kom slučaju kaligraf. Podrobnijom analizom moglo bi se iznijeti uvjerenje da ovo Mulla Muhamedu nije prvo prepisano djelo, na što upućuje “ispisan” rukopis. Ovdje je potrebno iznijeti još jednu opser-

(Sl. 8) Mulla Muhamed sin Halila, *Mushaf (sura al-Baqara, dio)*, 1717. GHB, R-8813

³³ GHB, R-8813, *Katalog GHB*, sv. XV, 28-29.

³⁴ GHB, R-8813, fol. 1a.

vaciju, a to je da vrsnoća tuša, kojeg je najčešće pravio sam prepisivač, otkriva uvježbanog pisara. Ipak, nedostatak njegovog ispisa jeste stalna tenzija teksta i okvira oko teksta. Na nekim mjestima, kada se Mulla Muhamedu ukaže prilika, odnosno ostane dio nepopunjenog prostora, on pojedina slova izobličuje i namjerno razvlači. Na drugim mjestima, gdje nije uspio uskladiti tekst i ponuđeni prostor, riječi suviše sabija. Sve navedeno potvrđuje da se on nikako ne može smatrati kaligrafom.

MUSHAF ABDULKADIRA DŽAFERA

Nisu razlike očite samo od prepisivača do prepisivača ili od prijepisa do prijepisa, nego čak u samo jednom rukopisu. Abdulkadir Džafer iz Maglaja započeo je prepisivati Mushaf jednostavnim nesh pismom, a završio ga 1620. godine istim pismom u sasvim drugom načinu njegova izraza (Sl. 9).³⁵ Serlevha rukopisa nije iluminirana, nego su riječi sura al-Fātiha i al-Baqara uokvirene crvenom linijom. Izvan crvenoga okvira nalazi se tekst sa sve četiri strane koji se odnosi na suru al-Fātiha i al-Baqara, a koji je nanovo uokviren kombinacijom crvenog i crnog tuša. Iako iluminacije u rukopisu nema, prepisivač to pokušava nadomjestiti ispunjavanjem crvenim tušem praznine slova “ك” na nekoliko mjesta,³⁶ kao što to čini na početku sure al-Anbiyā’.³⁷ Razlog za ovakvo, uslovno rečeno, dekorativno rješenje ne može se naći u kaligrafskim pravilima. Može se pretpostaviti da je Abdulkadir Džafer želio razbiti monotoniju crnog tuša teksta. Ovo nije jedino iznenađenje koje je prepisivač ponudio. Tako, za primjer, u sredini 99. ajeta sure Hūd pojavljuje se jednostavna crvena rozeta.³⁸ Ni za ovu intervenciju ne može se naći uzor ni objašnjenje. Sličan način dekoracije nalazi se u ispisu dvije bismille, na početku sure al-Qaşaş i sure Maryam.³⁹ Obje bismille počinju slovima “بِسْمِ”, te njihovim uobičajenim pisanjem u kojem je naglasak na dugoj liniji slova “س”. Ono što je neuobičajeno je da od narednih slova ostatka bismille, odnosno završetaka slova, Abdulkadir Džafer obrazuje geometrijski splet linija koji nalikuje na jednostavnu arabesku. Jedina razlika između dvije bismille, one sure al-Qaşaş i sure Maryam, je ta

³⁵ GHB, R-9827, *Katalog GHB*, sv. XV, 12.

³⁶ GHB, R-9827, fol. 3b, fol. 5a, fol. 8a, fol. 9a, fol. 9b, 15b.

³⁷ GHB, R-9827, fol. 159b.

³⁸ GHB, R-9827, fol. 114b.

³⁹ GHB, R-9827, fol. 116a, fol. 150b.

da je bismilla ispred sure al-Qaşaş obojena crvenim tušem. Vрати li se na pitanje zašto je Abdulkadir Džafer stavljao crveni tuš u slovo “ك”, te zašto je u 99. ajetu sure Hūd nacrtao crvenu rozetu, odgovor su dvije spomenute bismille – prepisivač Abdulkadir Džafer je imao razvijen osjećaj za ukrašavanje, što ga izdvaja od grupe ostalih prepisivača, koji su prepisivali po automatizmu.

(Sl. 9) Abdulkadir Džafer, *Mushaf (serlevha)*, 1620.
GHB, R-9827

Hatime sahifa ovog Mushafa (Sl. 10), iz koje se saznaje da je Abdulkadir Džafer završio rukopis 1620. godine, ispisana je u devet redova te u određenoj mjeri nalikuje kaligrafiji nesh magrebi pisma.⁴⁰ Završnu dovu u Mushafu prepisivač je dodao nekoliko godina poslije, tačnije 1644. godine. Čini se opravdanim napomenuti da je Abdulkadir 1624. godine prepisao dva djela iz islamske molitve,⁴¹ gdje je također primjetno ukrašavanje slova “ك” crvenim tušem, što se može smatrati kao neka

⁴⁰ GHB, R-9827, fol. 310b-fol. 314a.

⁴¹ GHB, R-5759, l. 1b-7b, *Katalog GHB*, sv. IX, obradio Haso Popara, London: Al-Furqan – Fondacija za islamsko naslijeđe; Sarajevo: Rijaset islamske zajednice u BiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, 2001, 263-264.

vrsta paleografskog ključa za ovog prepisivača. Dodat će se još samo da je Abdulkadir usavršio svoje pisanje, jer su slova u rukopisima iz 1624. godine mnogo sigurnija i čitkija u odnosu na ona iz Mushafa datiranog u 1620. godinu.

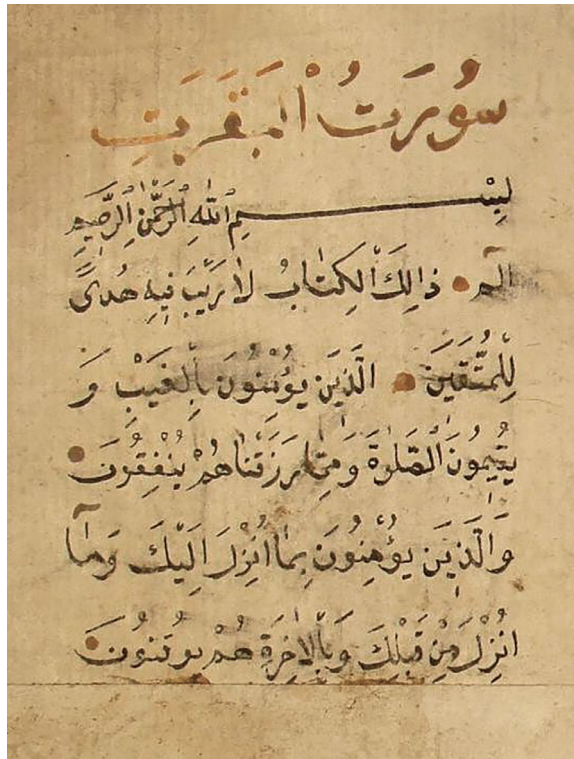
(Sl. 10) Abdulkadir Džafer, *Mushaf (hatime sahifa)*, 1620.
GHB, R-9827

MUSHAF AHMEDA SINA MAHMUDA

Razlika između pisara i kaligrafa je jasna. Intencija pisara je da prepíše tekst, a kaligrafu je važno da tekst bude prepisan na estetskim načelima i strogo poštovanim kaligrafskim pravilima. Međutim, postoje prepisivači koji ne slijede pravila kaligrafije, a ipak obogate svoj ispis likovnošću. U ovom slučaju može se govoriti o naivnoj kaligrafiji i o naivnim kaligrafima, u istom onom smislu u kojem se govori o naivnom slikarstvu. Slikarstvo naive ne slijedi akademske norme i uzuse – nesvjesno ih podražava, ali ne dostiže. Tako je i naivni kaligraf upoznat s pravilima kaligrafije, ali ih ne poštuje dosljedno. Sloboda koja se opravdava ne-

poznavanjem i neumijećem vidljiva je u prijepisu Kur'ana Ahmeda sina Mahmuda iz Gornjeg Vakufa, završenog 1711. godine (Sl. 11).⁴² Iz kolofona se saznaje da je ovo njegov jedanaesti primjerak Mushafa,⁴³ tako da se naslućuje da su prijepisi Kur'ana Ahmeda iz Gornjeg Vakufa bili traženi. Ipak, i pored brojnih prepisanih Mushafa ne može se tvrditi da je kaligraf, naprotiv, on je vrstan pisar. Odlika njegova ispisa je razvodnjeni nesh, te se doima da je riječi slikao, a ne pisao. Njegovi harfovi su plitki, s prodorom u dubinu, kao što to čini između redova pomoću slova “س” i crtom slova “م”.⁴⁴ Da ipak suvereno vlada kalemom nagovještava ispisivanje debljih i tanjih linija slova. U nekoliko navrata njegov ispis nalikuje ispisu Murada sina Jakuba (Sl. 7), osobito pri pisanju slova “ح” preko slova “ا” i “ل” u riječi “الرَّحْمَنُ” bismille (Sl. 43, Sl. 52). Ne može

(Sl. 11) Ahmed sin Mahmuda, *Mushaf (serlevha)*, 1711.

GHB, R-7465

⁴² GHB, R-7465, *Katalog GHB*, sv. XV, 20; M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači*, sv. II, 110.

⁴³ GHB, R-7465, fol. 362a.

⁴⁴ Ibid.

se ne primijetiti karakteristično Ahmedovo pisanje slova “ك”, čiji gornji završetak savija prema dole, kao što čini u suri al-Ihlās. Za najveću odliku ovog prepisivača moglo bi se istaći njegovu samosvjesnost, što se ogleda na očiglednoj brzini ispisa. Dakako da se ovo znatno odrazilo na duktus, pa bi mu zbog njegove samosvjesnosti mogli zamjeriti na pomanjkanju posvećenosti, jer bi ovaj prijepis Kur’ana bio sigurno bolji da mu se Ahmed nešto više posvetio. Može se pretpostaviti da je žurba razlog zbog kojeg pravi ne tako rijetke greške u prepisivanju Svetog teksta. Za dalju analizu ovog rukopisa više prostora imala bi paleografska nego likovna analiza.

MUSHAF MUSTAFE SINA MUHAMEDA HAMDIIJA PRUŠČAKA ARIFA

Rukopis Mushafa sa skromnom iluminacijom na serlevhi (Sl. 12) prepisao je 1761. godine Mustafa sin Muhameda Hamdi Pruščak Arif.⁴⁵ Vješt je pisar, ali bez velikih želja i napora da svoje pismo uljepša niti da izvede neočekivani potez perom. Sigurne je ruke, s jedinom intencijom da njegova slova budu čitljiva. Dinamika ispisa obogaćena je blago nagetim slovima nadesno. Neprestana vrsnoća ispisa primjetna je u cijelom rukopisu, a samo pismo bi se moglo označiti kao bisutur nesh, to jest nesh pismo koje striktno prati pravilo nevidljive crte.⁴⁶ Zbog svoje, uslovno kazano, krutosti, Mustafa Arif ne dinamizira tekst i njegov ispis je monoton. Na nekoliko mjesta uspijeva izaći iz klišea, te ponuditi iznenađenja. Zanimljiva rješenja Mustafa je ponudio kod početaka sure al-Furqān i sure Yāsīn,⁴⁷ gdje naslove sura piše u dva reda, a paralelno pored njih ispisuje posljednje riječi prethodne sure. Također, ovom pisaru mora se odati priznanje i dodati da je, pored sve njegove strogosti, na četiri mjesta vješto izveo bismille, otkrivajući svoj potencijal dobrog kaligrafa.⁴⁸ Opravdanost pohvale Mustafi u pisanju bismille najočitija je u posljednjim riječima – “الرَّحْمٰنُ” i “الرَّحِيْمُ”; to je upravo ona iščekivana iskra koja je na ovim mjestima u konačnici izašla na površinu. Rukopis bi se na kraju mogao izdvojiti kao bolji primjer pisarskog prijepisa Kur’ana.

⁴⁵ GHB, R-6, *Katalog GHB*, sv. I, 24-25.

⁴⁶ GHB, R-6, 294a.

⁴⁷ GHB, R-6, fol. 171b, fol. 210b.

⁴⁸ GHB, R-6, fol. 268b, fol. 270b, fol. 285b, fol. 291a.

(Sl. 12) Mustafa sin Muhameda, *Mushaf (serlevha)*, 1761.
GHB, R-6

MUSHAF ALIJE SINA ISHAKA

U grupu pisara s kaligrafskim tendencijama može se svrstati Alija sin Ishaka, čiji jedini poznati prijepis Kur'ana potječe iz 1725. godine (Sl. 13).⁴⁹ Iako je *Mushaf* primjetno oštećen, moguće je vrlo jasno razaznati dva različita rukopisa. Prvi, nešto slabije vrsnoće, vidljiv je na samo tri lista,⁵⁰ dok je drugi rukopis djelo vještog pisara. Iako ime prvog prepisivača nije poznato, neće se ući u dublja razmatranja njegovog stila. Nepoznati pisar poznavao je pisanje slova pojedinačno, nešto poput dobrog tipografa, ali mu je njihovo nizanje jednih pored drugih zadavalo poteškoće. Ovo je vidljivo na slovu "ی" riječi "هُدًى" sure al-Baqara (Sl. 13), koje gubi svoju elementarnu grafemsku formu. S druge strane, ispis teksta na hatime sahifi koji pripada Aliji sinu Ishaka (Sl. 14) je drugačiji od onog na serlevhi neznanog pisara, te u određenoj mjeri konvencionalniji i umnogome slijedi pravila nesh pisma. Nezahvalan je zadatak oda-

⁴⁹ GHB, R-7474, *Katalog GHB*, sv. XV, 24.

⁵⁰ GHB, R-7474, fol. 1, fol. 2, fol. 20.

brati najboljeg pisara, ali čini se da u ovoj skupini prepisivača Mushafa tu “titulu” treba dodijeliti Aliji, jer je upravo on prijelazna karika između “prepisivača pisara” i “prepisivača kaligrafa”. Njegova inovativnost očigledna je u davanju ličnog pečata kod pisanja bismilla,⁵¹ ispred dvadeset pet sura. Ovaj pisar je domišljato spojio krajnju liniju slova “ن” riječi “الرَّحْمَنُ” s krajnjom linijom slova “م” riječi “الرَّحِيمِ” i na taj način postigao kompaktnu kompoziciju. Na nekoliko mjesta Alija ispisuje bismille s mnogo više ukusa nego njegovi prethodnici,⁵² odnosno, njegov ispis je daleko profinjeniji od bismille Ahmeda Hadžinesimovića iz Prusca (Sl. 1) ili Fazlullaha sina Muhameda (Sl. 4). Možda se ponajbolja bismilla Alije sina Ishaka nalazi ispred sure al-Zuḥruf.⁵³ Za Aliju se može kazati da je njegova ruka bila kaligrafska, ali duh još uvijek pisarski, a ta borba uočljiva je na papiru. Nakon analize cjelokupnoga rukopisa možemo zaključiti da je Alija dobar prepisivač, koji je prepisivao u granicama svojih pisarskih sposobnosti.

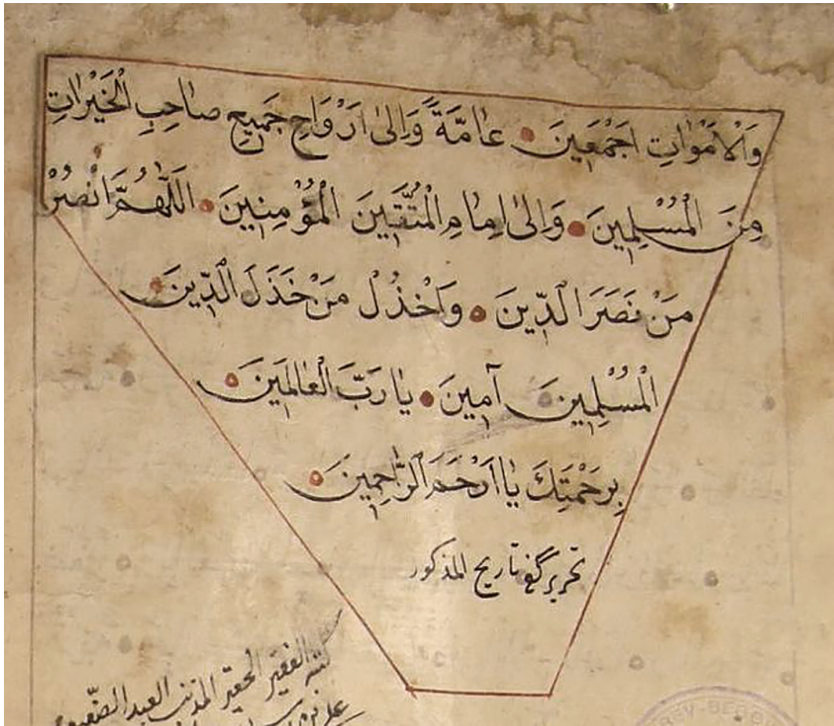

(Sl. 13) Neznani kaligraf, *Mushaf Alije sina Ishaka (serlevha)*, 1725.
GHB, R-7474

⁵¹ GHB, R-7474, fol. 156a, fol. 169a, fol. 174a, fol. 175a, fol. 180b, fol. 189b, fol. 193b, fol. 206b, fol. 208b, fol. 258a, fol. 259a, fol. 277b, fol. 278a, fol. 279a, fol. 280a, fol. 281a, fol. 282a, fol. 290a, fol. 291a-b, fol. 292a, fol. 293b, fol. 294a, fol. 296b, fol. 297b.

⁵² GHB, R-7474, fol. 199a, fol. 203b, fol. 232b, fol. 237b.

⁵³ GHB, R-7474, fol. 243b.

(Sl. 14) Alija sin Ishaka, *Mushaf (hatime sahifa)*, 1725.

GHB, R-7474

ZAKLJUČAK

Prethodnom likovnom, paleološkom i kodikološkom analizom rukopisa Kur'ana ukazalo se na estetske potencijale ispisa običnih pisara koji su djelovali tokom 17. i 18. stoljeća u Bosni. Komparativnom metodologijom utvrdila se razlika u kvaliteti ispisa, odnosno, pisari su na osnovu njihova duktusa svrstani u tri skupine: prvu čine oni nevješti u pisanju i kod kojih je primijećeno da su na nekoliko mjesta pojedine riječi pisali grafički neispravno, drugi pak nastoje određenim likovnim elementima nadomjestiti svoje skromne potencijale te ih možemo nazvati naivnim kaligrafima, dok treću skupinu čini najmanji broj, a to su oni na granici između pisara i kaligrafa, kojima nedostaje malo više iskustva da budu nazvani kaligrafima. Sličnost duktusa uočila se kod nekoliko pisara, naročito kod pisanja slova “ک”, koje odaje određene odlike *nesh magrebi* pisma. Pojedini pisari posjeduju kaligrfske potencijale, poput Fazlulla-ha sina Muhameda, koji hatime sahifu svog prijepisa Kur'ana završava

skladnim *dīwānī* pismom. Drugi pak manjim detaljima nadomještaju odsustvo iluminacije, poput Abdulkadira Džafera iz Maglaja, koji na nekoliko mjesta slova ispunjava crvenim tušem. Naučnoj javnosti nije bilo nepoznato ime Amine kćeri Mustafe Čelebije, jedine do danas poznate Bošnjakinje koja je prepisala Kur'an, ali njen rukopis Mushafa prije ovoga likovno nije razmatran. Nakon analize jasno se uvidjelo da je Amina ovom "projektu" uspješno odgovorila. Mushaf kojeg je 1725. godine prepisao Alija sin Ishaka posjeduje najviše kaligrafskih odlika, a sam Alija je oličenje pisara s kaligrafskim mogućnostima. Rukopisima Kur'ana u ovom tekstu pristupljeno je kao likovnom fenomenu, čime je upotpunjen mozaik islamske baštine Bosne i Hercegovine te dopunjena slika o nizu drugih tema, kao što su pismenost, obrazovanje, položaj žene itd. Ovaj tekst je mali doprinos rukopisnoj baštini islamskoga naslijeđa Bosne i Hercegovine, gdje se, uz dobijene zaključke, otvorio niz drugih pitanja za buduća istraživanja.

CONTRIBUTION TO THE ART ANALYSIS OF THE ARABIC MANUSCRIPTS: SCRIBER'S MUSHAF MANUSCRIPTS

Summary

Copying the Qur'an, the mushaf, has a century-old tradition in Bosnia and Herzegovina. This exceptional project was done by various kinds of copyists – scribes and calligraphers. The mushafs copied by the calligraphers have lavish illumination and breathless calligraphy, their work almost always overshadows the work of “the ordinary scribes”. With a desire to point out the rich and layered tradition of copying the mushafs during the Ottoman period, this paper aims to present twelve manuscripts of the Qur'an from the collection of Gazi Husrev-beg library in Sarajevo. All chosen manuscripts date to the 17th and 18th centuries and were transcribed by Bosniak scribes. After a formal and stylistic analysis of the mushaf manuscripts, supported by palaeography and codicology, there is a clear difference between scribes – indolence and clumsiness is noticed in the work of some scribes, others have qualities that denominate them as naive calligraphers, while there is a very small group who imitate calligraphy rules.

Key words: mushaf, Qur'an, copists, scribes, calligraphy, islamic culture

IZVORI

a) Neobjavljeni

Sarajevo:

Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu (GHB):

R-23, R-5759, R-6938, R-7452, R-7465, R-7474, R-7514, R-8813, R-8817,
R-9827, R-9882, R-9947.

b) Objavljeni

Mustafa Mula Bašeskija, *Ljetopis: (1746 – 1804)*, preveo Mehmed Mujezinović,
Sarajevo, Veselin Masleša, 1987, [1968] (2. izd.).

c) Katalozi

Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa, sv. I, obradio
Kasim Dobrača, London: Al-Furqan – Fondacija za islamsko naslijeđe,
Sarajevo: Rijaset islamske zajednice u BiH, Gazi Husrev-begova bibli-
oteka, 2000, [1963] (2. izd.)

Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa, sv. IX, obradio Haso
Popara, London: Al-Furqan – Fondacija za islamsko naslijeđe, Sarajevo:
Rijaset islamske zajednice u BiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, 2001.

Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa, sv. XI, obradio
Zejnil Fajčić, London: Al-Furqan – Fondacija za islamsko naslijeđe,
Sarajevo: Rijaset islamske zajednice u BiH, Gazi Husrev-begova bibli-
oteka, 2003.

Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa, sv. XV, obradio
Osman Lavić, London: Al-Furqan – Fondacija za islamsko naslijeđe,
Sarajevo: Rijaset islamske zajednice u BiH, Gazi Husrev-begova bibli-
oteka, 2006.

LITERATURA

Islam, Riazu, “Katib”, u: *Brill Encyclopaedia of Islam*, sv. 4 (Iran-Kha), uredili
E. Van Donzel, B. Lewis, Ch. Pellat, Leiden, Brill, 1997, 754.

Woodhead, Christine, “From Scribe to Litterateur: The Career of a Sixteenth-
Century Ottoman Katib”, *Bulletin*, sv. 9, br. 1, British Society for Middle
Eastern Studies, 1982, 59-60.

Šabanović, Hazim, “Bosanski divan”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XVIII-
XIX/1968-69, Sarajevo, Orijentalni institut, 1973, 34-35.

Š(ukrić), N(ijaz), “Učena Sarajka iz XVIII stoljeća”, *Obrazovanje žena u islamu*, Preporod X (1979), br. 23-24, 8-9.

Zahirović, Ajša, *Od stiha do pjesme : (poezija žena Bosne i Hercegovine)*, Tuzla, Univerzal, 1985.

Ždralović, Muhamed, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, sv. II, Sarajevo, Svjetlost, 1988.